Петро Чернега

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В СРСР 1932–1933 РОКІВ

Аналізуються ідеологічні й програмні засади марксизму-ленінізму щодо побудови комуністичного суспільства на руїнах Російської імперії. Розкрито антиукраїнську політику більшовизму в Україні у період колективізації.

***Ключові слова**:українська нація, селянство, голод, хліб, репресії, геноцид.*

Petro Chernega

THE GENOCIDE OF UKRAINIAN NATION IN THE USSR 1932–1933

Ideological and programmatic principles of Marxism-Leninism are analyzed in relation to the construction of communist society on ruins of the Russian empire. The antipeasant and anti-Ukrainian policy of bolshevism in the period of collectivization is revealed.

***Keywords**: Ukrainian nation, peasantry, hunger, bread, repressions, genocide.*

Сьогодні, коли український народ укотре веде справедливу війну з російськими окупантами і сепаратистами та колабораціоністами на Донбасі, ми знову і знову повертаємося до аналізу наслідків «братовбивчої дружби», яку українцям нав'язували Московія, а згодом імперська, радянська і путінська Росія, забуваючи про пересторогу геніального сина України І. Франка: «Москвофільство, як усяка підлість, всяка деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним» [23, с. 145].

Головнй зміст цієї політики – реалізація ідеї «Україна без українців». Вона набула найбільшої активності за часів російської комуністичної диктатури, встановленої на руїнах імперії в ХХ ст., що прагнула побудувати комунізм у новій радянській імперії і в усьому світі.

Зустрівши шалений опір україиців, який виявився у відродженні своєї держави – УНР – у 1917 р., у бурхливому національно-культурному розвитку, радянська Росія взяла курс на винищення української нації і колонізацію України росіянами. Для «заміни етнографічного матеріалу» уряд Леніна, а згодом сталінський режим вдалися до масових репресій, розстрілів, варварського й цинічного методу винищення українців голодом у 1921–1923 і Голодомором у 1932–1933 рр.

Організатором голоду на теренах поваленої Російської імперії виступили більшовики на чолі з В. Ульяновим (Леніним). Людина, яка ніколи фізично не працювала, не була у наймах, не знала сільського господарства, фабрично – заводського середовища і виробництва,«майстер політичного крутійства, дурисвітства і канібальської жорстокості», пише Микита Шаповал у статті «На смерть тирана» 23 січня 1924 р., – стала «будувати нове суспільство» від імені пролетаріату, висловлювати його «волю», «думки», «вимоги»[24].

Трудова армія під керівництвом Сталіна і продовольчі загони голодних росіян з усіх регіонів грабували й вивозили з України зерно, сало, м'ясо, курей, гусей та інші продукти, супроводжуючи пограбування розстрілами тих, хто чинив опір, а також національної творчої інтелігенції. «Нам потрібна сама Україна, – заявляли комуністичні вожді, – людність не потрібна». Таку саму ідею сповідував і втілював на практиці керівник уряду УСРР Х. Раковський [15, с. 33].

Будівництво так званого соціалізму засобами політики «воєнного комунізму»,комуністична організація сільського господарства, його пролетаризація за К. Марксом призвели до громадянської війни і страшного голоду 1921–1923 рр. в Україні, Поволжі й іншихрегіонах колишньої імперії, населених українцями. Більшовики вивезли з України з урожаю 1921р. близько 30 млн пудів зерна (з них 1 млн пудів з фонду допомоги голодуючим). Таке саме пограбування вони здійснили й наступного року. Голод охопив не лише селян, а й населення міст, призвівши їх до людоїдства, яке описав П. Тичина в поемі «Чистила мати картоплю», зобразивши з дантівською силою образ матері-людожерки [20, с. 7–11]. Комуністична влада оголосила селянам війну. Проте ця трагедія не зупинила тирана, який продовжував повторювати, що «последний и решительный бой» відбудеться проти них у 1931 р. і «бой с ними будет такой, которого еще не видел мир» [11, с. 401–404].

Причини Голодомору – геноциду українського народу 1932–1933 рр. виходять із програмних засад марксизму-ленінізму: побудова комунізму в новій радянській імперії, в Європі та світі засобами диктатури правлячої партії і пролетаріату та пролетаризація селянства, що вилилася в його закріпачення державою [19, с. 64]. Більшовики добре знали історію управління

суспільством за допомогою пограбування й розподілу продуктів харчування.

Голодомор в Україні був спланованою акцією пограбування селян для вилучення коштів на індустріалізацію, проте цим не обмежувався. Родюча українська земля і працьовите багатомільйонне селянство були надзвичайно вигідними для створення нової мілітарної радянської імперії, а геополітичне і стратегічне положення України становили для Сталіна головну передумову й реальний доказ, у разі її приборкання, перемоги його варіанту соціалізму, могутню базу матеріальних і людських ресурсів для побудови радянської імперії і наступного втілення ідеї світової пролетарської революції. Натомість українська селянська нація не підтримала ідеї московської влади.

Уже з 1928 р. селяни в Україні почали голодувати, вони стали приховувати хліб від держави. Перед режимом став вибір: або воювати з селянством, або загнати його у колгоспи й радгоспи і там забрати хліб. Шляхом відчуження від землі, від розподілу виробленої продукції селян перетворили на кріпаків радянської влади. Українське село, згідно з Законом про єдиний сільськогосподарський податок на 1930–1931 рр., було обкладено найбільшим в СРСР податком за визначеною владою шкалою прибутковості. Норми прибутковості 1 га землі – ріллі, засіяного поля і луків – для України становили відповідно 40, 58 і 26 крб. А для Російської РСФР – 37, 46 і 16 крб. [9]. В окремих областях України вони були значно більшими.

Колгоспне закріпачення спричинило опір українського селянства. За даними ГПУ, лише з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. відбулося 1716 масових виступів селян, з них 15 збройних, проти колективізації. А протягом року їх було вже понад 4 тис. за участю понад 1,2 млн людей [22]. Їх головним гаслом була вимога відновлення самостійної української держави і ліквідація комуністичних господарств у селі.

Комуністична влада жорстоко придушувала опір повсталих селян України, взявши курс на винищення української нації. Державне політичне управління у 1932–1933 роках заарештувало близько 200 тис. осіб, яких судили, відправили до тюрем і в заслання до східних регіонів СРСР. Павло Штепа, посилаючись на працю В. Голуба «Конспективний нарис історії КПУ», стверджує, що відразу по скасуванні нової економічної політики у 1929 р. і в роки колективізації, сталінський режим репресував і депортував з України 1,2 млн так званих куркулів, які не були репресовані й депортовані до Сибіру ще у 1919–1920 рр., а в українські міста і села лише у 1932 р. завіз понад 200 тис. комуністів, комсомольців і працівників силових органів з центральних і західних областей Росії [25, с. 217]. Всесоюзний переселенський комітет РНК СРСР до кінця 1933 р. відправив на спустошені Голодомором землі України 329 ешелонів майна й худоби 21 856 господарств і 117 149 членів їхніх сімей з Горьковської, Іванівської та інших областей [6, с. 642].

Антиукраїнська політика більшовиків знекровила продуктивні сили сільського господарства України. У 1930 р. з 22,9 млн тонн зібраного зерна у селян було вилучено 7,8 млн тонн хліба. Наступного 1931 р. зібрали 17,6 млн тонн, а вивезли 6,9 млн тонн. З валового збору 1932 р., що становив 12,8 млн тонн, забрали 7 млн тонн. Залишилося лише насіннєве зерно. Українське село позбавили хліба. Протягом 1932–1933 рр. СРСР вивіз у Західну Європу понад 2,8 млн тонн зерна, вирощеного переважно українськими селянами [1, с. 94].

Влада скоротила до мінімуму присадибні ділянки колгоспників, щоб примусити їх шукати засоби проживания винятково у праці на колгоспному лану, а паралельно забрала в них усі продукти харчування. Перший секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, один із головних виконавців волі верховного ката Сталіна, у лютому 1933 р. заявив: «Кращим мірилом якості керівництва сільським господарством були і є хлібозаготівлі» [9]. Колективізація і хлібозаготівля супроводжувалися репресіями і масовими вбивствами селян та їхніх дітей каральними органами, представниками місцевої влади й активістами. Щоб не допустити втечу селян до міста, а також для контролю за пересуванням і персональним обліком усього населення СРСР, більшовики у 1932 р. запровадили паспортний режим та інститут прописки. Селянам паспортів не видавали, а виїзд із села у місто для праці і проживання могли дозволити лише керівництво колгоспу і районні органи влади. Держава таким чином встановила тотальний контроль над суспільством, а для селян запровадила новітню форму кріпацтва. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли закон про охорону державного майна, написаний власноручно Сталіним, згідно з яким за розкрадання урожаю, худоби тощо розстрілювали з конфіскацією майна, а за незначні крадіжки (збирання колосків, пригорщі зерна) позбавляли волі на 10 років, навіть дітей, починаючи з 12-літнього віку. Більшовицька влада, щоб остаточно припинити втечу селян від голоду і ліквідувати їх опір, у грудні 1932 р. заносить на «чорну дошку села, які злісно саботують хлібозаготівлю», а 22 січня 1933 р. Сталін власноручно написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР [21], де було документально засвідчено намір Кремля засобами конфіскації будь-

якого продовольства і заборони виїзду селян з України і Кубані в інші регіони організувати масовий голод українських хліборобів. Етнічних українців наприкінці 20-х років налічувалося на Кубані близько 916 тис., що становило понад 70% населення краю, на Північному Кавказі – 3,2 млн, у Поволжі – понад 600 тис. [2, с. 146; 14].

Жертвою цих драконівських законів стала українська нація. Блокада поселень селян-українців військами, тотальне пограбування їхніх господарств завершили виконання більшовиками плану організації Голодомору – геноциду українців на рідній землі, Кубані, Північному Кавказі, у Поволжі й Казахстані. Масове голодування селян охопило всі 55 тис. українських сіл з весни 1931 р. і тривало до зими 1934 р. Воно супроводжувалося масовими вбивствами дорослих і дітей, людоїдством, самогубствами. Масового характеру набрало людоїдство. В Україні було зареєстровано 10 тис. судів над людоїдами, але ці процеси не розкривають масштабів цього страшного соціального явища, обліку якого влада не вела, а сліди трагедії знищувала. Особливих страждань зазнали діти, які становили понад 38% сільського населення. У кожному селі помирали сотні дітей від голоду, їх масово забивала влада за збирання в полі колосків, вони ставали жертвами людоїдів. Щоб вижити, селяни та їхні діти втікали до міста й поза межі України. Міліція на виконання постанови ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р. виловлювала їх, відправляла за місто, а немічних від голоду дітей – у спеціальні бараки, де вони помирали. Американський історик Т. Снайдер, аналізуючи матеріали праць українських і зарубіжних вчених, стверджує, що «в українських містах міліція затримувала по кількасот дітей на день: одного дня на початку 1933 р. харківська міліція мала виконати квоту в дві тисячі осіб... а в бараках на смерть чекали до двадцяти тисяч дітей» [16, с. 35]. Відомий український дослідник Голодомору – геноциду В. Марочко стверджує, що у травні 1933 р. у бараках і дитбудинках Харкова перебували понад 27 тис. дітей. Тисячі з них щоденно помирали, а до міста прибували нові жертви комуністичного терору. Замість того, щоб рятувати дітей, ЦК КП(б)У 1 серпня 1933 р. прийняв постанову про масове переселення безпритульних дітей з міст у село, що вимирало з голоду. Смертність дітей, за неповними підрахунками, сягала понад 50% від загальної кількості жертв Голодомору [1, с. 126, 128, 129]. Впродовж 1932–1933 рр. загинуло в кільканадцять разів більше українських дітей і жінок, ніж у роки Другої світової війни.

У січні 1933 р. лютував Голодомор, а керівник ДПУ УСРР В. Балицький зі своїми 16 тис. кадрових працівників, сотнями тисяч міліціонерів і сільських активістів за період від 1 грудня 1932 р. до 25 січня 1933 р. знайшли у напівмертвих українських селян 14 956 ям, 621 «чорну комору» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1 718,5 тис. пудів вирощеного хліборобами зерна й інших продуктів [8, с. 179]. У першій половині поточного року, стверджував колишній працівник Укрдержплану С. Сосновий, в Україні щохвилини помирало 17, щогодини понад 1000 і 25 тис. людей щодня [7, с. 159–160].

Сталін у доповіді «Про роботу на селі» 11 січня 1933р. на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК партії, відзначаючи «успіхи» радянської влади в закріпаченні селян, заявив: «ми (тобто партія, а не колгоспники. – П.Ч.) покликані керувати колгоспами... а політвідділи МТС і радгоспів (каральні органи партії. – П.Ч.) є одним з тих вирішальних засобів, за допомогою яких можна буде усунути всі хиби» [19, с. 221].

Які хиби мав на увазі диктатор? Можливо, лише економічного характеру? Ні. Він думав про завершення плану ліквідації українського етносу, який мав великий досвід національно-визвольної боротьби, прагнув відродження своєї державності і не сприйняв ідеї марксизму-ленінізму. Доля радянської влади і соціалістичного будівництва вирішальною мірою залежала від продуктивних сил України, про що постійно говорили Ленін і його соратники.

А тому «етнографічний матеріал мав бути змінений» засобом Голодомору-геноциду, а територія України – заселена росіянами. Як стверджував у депеші в Рим італійський консул у Харкові Серджіо Граденіго, за інформацією високопосадовців із ГПУ, «катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою», де переважно жили українці. За даними консула, режим мав за мету ліквідувати українську проблему винищенням від 10 до 15 млн людей, переважно селян [1, с. 132]. Адже «национальный вопрос, – за Сталіним, – есть по сути дела вопрос крестьянский» [18, с.72].

Керівництво більшовицької Росії, а потім СРСР усвідомлювало, що для відродження російської, але вже радянської імперії необхідно поглинути Україну, а для цього якнайшвидше ліквідувати соціальне джерело українського опору – український етнос, основу якого становило селянство. Воно, стверджував Сталін, «являє собою основну армію національного руху...». Селянство було також носієм національно-культурних і релігійних традицій, тим суспільним середовищем, де зміцнювала свої устої православна церква, проти якої більшовики вели війну не на життя, а на смерть.

Підсумовуючи результати колективізації на І Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників

у лютому 1933 р., тиран усіх часів і народів заявив: «Ті труднощі, що стоять перед вами, не варті навіть того, щоб серйозно про них говорити... Ваші <...> труднощі, товариші колгоспники, – це дитяча іграшка» [19, с. 243]. Наслідки «дитячих іграшок» комуністичного режиму чи не найжахливіші за всю історію людства. На Уманщині Олександра Рабенко з'їла сімох своїх дітей, її брат – рідного сина. У селі Масиняківці Кіровоградської області, де народився відомий український письменник С. Плачинда, у «сталінській грі» з селянами України загинуло понад 911 дітей. Вижило лише двоє, він і сусідська дівчинка.Якщо визнати число жертв Голодомору в 10млн осіб (справжню цифру і сучасна влада Росії не хоче встановити), то діти серед них становили понад половину. У вересні 1933 р. за шкільні парти не сіло більш ніж дві третини учнів. За три голодні роки кількість учнів і педагогів у багатьох сільських школах становила 2–4% від загального числа попередніх років [1, с. 130].

Невід'ємним складником сталінського плану геноциду української нації було згортання українізації і посилення репресій проти інтелігенції, виселення мільйонів українців і заселення їхньої землі росіянами.Державний терор і Голодомор – геноцид мали ще одну мету: зупинити, а потім знищити, розчинити в російській культурі українську культуру, яка переживала у 1917–1930 рр. великий розквіт і піднесення. Селянство, що становило 23,3 млн людей з 31,2 млн населення України, було основним носієм національних і культурних традицій, соціальною базою українського національного відродження.

Сталінські репресії проти так званого «ухилу до українського націоналізму», що «розрісся до державної небезпеки» і «став головною небезпекою» (з доповіді Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р.), знищили все живе, що могло свідчити про національно-політичну окремішність українського народу у політичній, господарській і культурній сферах його життя. У боротьбі з національно-визвольним рухом в Україні сталінський режим розстріляв і замучив у таборах протягом 20–30-х років XX ст. покоління українських патріотів: понад 200 письменників, у творчості яких досить чітко і повно виявився національний, ідейний та духовний зміст і європейський демократичний напрям розвитку, десятки тисяч діячів інших галузей культури, серед яких усіх бандуристів, що зібралися на свій форум у Харкові, Українську Автокефальну Церкву, Українську Академію Наук, зруйнував основи національної освіти і педагогіки.

У добу державного терору й Голодомору – геноциду в Україні було закрито державні курси української мови й українознавства (1930 р.), академічну історичну секцію на чолі з М. Грушевським (1931 р.), українські школи всіх типів, газети й журнали за межами республіки, заборонено «Український правопис», запроваджений у 1929 р., термінологічні словники, лінгвістичні та лексикографічні праці мовознавчої спадщини 20-х –початку 30-х років як «шкідницькі й націоналістичні, спрямовані на відрив української мови від російської».

Статистика геноциду українського етносу, зокрема й Голодомору 1932–1933 рр., жахлива й трагічна істина про неї зберігається у кремлівських архівах Москви. Понині не маємо ми й об'єктивних даних щодо кількості українців і росіян тоді й сьогодні. На початку національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького українців, як і московитів, було порівну, близько 4,5 млн Військово-політичний союз з Московським царством і колоніальна політика Речі Посполитої спричинили добу Руїни, що забрала близько третини наших співвітчизників. А згодом почався трагічний період винищення нашої нації у загарбницьких війнах двох держав, особливо Росії, використання її людських і матеріальних ресурсів, розсіювання й розчинення українців, нищення їхньої культури, зросійщення й ополячення. Через майже 250 років за матеріалами І Всеросійського перепису населення В. Кубійович нарахував українців в імперії лише 35,8 млн. З них у селах мешкало 29,9 млн людей. Народжуваність і природний приріст населення в Україні на 1929 р. були найвищі в Європі й становили 13,3% на 100 жінок. У Німеччині й Англії лише по 5,6% [5, с. 134–144].

За сфальсифікованими даними Всесоюзного перепису населення СРСР у 1937 р., українців в радянській імперії стало лише 26,4 млн (у 1926 р. – 31,2 млн). Натомість кількість росіян збільшилася з 77,8 млн до 93,9 млн [3, с. 97].

Серед жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 рр. українці становили 91,2%. Їх у селах вимерло від 50 до 80%, а в окремих – до 90%. На всі інші національності, представники яких мешкали в УСРР, припадало 8,8% померлих. Росіян і євреїв серед них було найменше, хоч перші за переписом 1926 р. становили 12,1% населення України [7, с. 151, 156, 163].

Чому? Представники цих двох націй в Україні мешкали в абсолютній більшості у містах, займали провідні позиції в політичному, економічному, окрім сільського господарства, житті нашого народу. За радянської влади, особливо в 20–40-х рр., вони були провідниками політики комуністичної партії. У 1922 р. в лавах КП(б)У було 27 490 росіян, 11 920 українців і 6981 єврей.

Національний склад державного апарату республіки у 20–30-х рр. також був переважно не український, українців там не було і 35%. У керівних структурах партійних, державних і господарських органів українці були в абсолютній меншості. У колегіях наркоматів працювали 47% росіян, 26% євреїв і лише 12% українців. Серед службовців наркоматів євреї становили 40%, росіяни – 37%, а українці – 14% [12].

Після Голодомору – геноциду українців на теренах СРСР насильно стали записувати як росіян. За Всесоюзним переписом 1939 р., 86,8% населення Краснодарського краю, яке до цього в абсолютній більшості складалося з українців – нащадків Чорноморського козацтва, зареєстрували як росіян [4]. У 1989 р. українців в УРСР налічувалося 44,2 млн осіб (у 1926 р. – 31,2 млн), натомість кількість росіян в СРСР зросла за відповідний період з 77,8 млн до 145,2 млн.

Геноцид української нації 1932–1933 рр. спричинив зміну її генетичного коду, стверджував не без підстав один із перших дослідників проблеми американський вчений Д. Мейс. Він же визначив основні ознаки постгеноцидного суспільства, що перешкоджають нам будувати незалежну соборну демократичну Україну. Це постійне відчуття психологічного тиску, страху й комплекс меншовартості; викривлена культура, її сурогатність, майже відсутнє україномовне культурне середовище через байдужість влади до проблем державної мови й намагання запровадити двомовність; часткова амнезія національної історичної пам'яті, що гальмує процес її відтворення й виховання у громадян національної і політичної свідомості; відсутність національної еліти, натомість гіпертрофоване поширення регіональної, представники якої не усвідомлюють відповідальності перед народом і державою, не мають уявлення про перспективи розвитку, проте у їхніх діях чітко виражено меркантильні та прагматичні цілі, жага до влади та нагромадження капіталу, а як наслідок стагнація економіки й багатовекторність політики [13], що призвело до загарбання Росією Криму і частини Донбасу й чергової російсько-української війни.

Геноцид українства придушив у нас «рефлекс свободи», а також більшу частину морально-правових рефлексів і перетворив у цьому сенсі на правових і моральних нігілістів, що майже консервує процес створення громадянського суспільства й національної еліти. І лише Революція гідності й російська агресія повернули українців до боротьби за свою державність і національну культуру.

Натомість сьогодні, коли понад 50% населення України живе за міжнародною межею бідності й знову голодує, страшною пересторогою для нас звучать слова російського, а згодом американського соціолога Пітирима Сорокіна, автора праці «Голод як фактор»: «Там, де всі стають шакалами й хижаками, не можна займатися продуктивною працею. Ті, хто нею займатиметься, все одно нічого не отримають для себе: тисячі грабіжників дертимуть із них сто шкур і не залишать їм навіть голодного пайка. Тому все економічне життя такого суспільства неминуче йде до цілковитого краху, який і станеться рано або пізно, а саме коли буде розкрадено все й красти вже буде нічого» [17].

Сьогодні, як і в минулі роки, не втратив актуальності заклик великого американця, одного з перших дослідників Голодомору в зарубіжній історіографії Джеймса Мейса до створення Інституту геноциду українського етносу – насильства, яке здійснювали колонізатори, особливо радянська імперія. Пізнаваймо правду, і вона зробить нас вільними, сказано у Святому Письмі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Веселова О.М., Марочко В.І. , Мовчан О.М. Голодомори в Україні в 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: злочини проти народу. Вид. 2-е, допов. – Київ –Нью-Йорк, 2000. – 270 с.

2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Москва, 1930.– Т. 39.

3. Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. – Москва, 1991.

4. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – Москва, 1992.

5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Ч. 1. Перевид. в Україні. – К., 1994. – 880 с.

6. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. – К., 1992. – 736 с.

7. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вузів. – Львів, 2012. – 608 с.

8. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К., 2008. – 239 с.

9. Лапчинська Н. Голодомор 1932–1933 років як наслідок колективізації // Рада. – 1993. – 1 липня.

10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 12. – К., 1970. – 540 с.

11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 43. – К., 1974. – 528 с.

12. Лизанчук В. «Ніхто нам не збудує держави,

коли ми самі її не збудуємо...» // Народна газета. – 1999. – № 10 (393). – Березень.

13. Мейс Дж. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 34–48.

14. Сергійчук В.І. Чому вони не хочуть нас бачити, або історія на службі імперської політики // День. – 2008. – 5 грудня.

15. Сергійчук В.І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – 168 с.

16. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. – К., 2011. – 448 с.

17. Сорокін Пітирим. Голод як фактор. Цитую за І. Сюндюковим. Катування України: приховані механізми та наслідки//День. – 2012. – 23–24 листопада.

18. Сталин И. Соч. – Москва, 1946–1952. – Т. 7.

19. Сталін Й. Твори. – Т. 13.

20. Тичина П.Г. Чистила мати картоплю // Альманах ВАПЛІТЕ. – Харків, 1926, Ч. 1. – С. 7–11.

21. Трагедия советской деревни. Сб. док. – Т. 3. Конец 1930–1933/Под ред. В. Данилова, Р. Манина, Л. Виолы.– Москва, 2000.

22. Українське слово. – Ч. 13. – 2000. – 30 березня – 5 квітня.

23. Франко І.Я. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь П.Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців» // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей І. Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 142–163.

24. Шаповал М. На смерть тирана // Народна газета. – 1992. – Січень №3 (32).

25. Штепа П. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. шосте.– Дрогобич, 2007. – 409 с.